

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

عنوان:

دیدگاه های سیاسی – اجتماعی سید حسن مدرس در ادوارد دوم تا

ششم مجلس شورای ملی (۱۲۸۸-۱۳۰۶ ه.ش)

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران اسلامی

عصمت شوهان

استاد راهنما:

دکتر حسین آبادیان

استاد مشاور:

دکتر ذکراالله محمدی

مهرماه ۱۳۹۲

سلام

تقديم :

به شمس وجودم مادرم

و

به اسطوره عشق پدرم

آن‌انکه راستی قامت‌م در خمیدگی قامتشان پیدا است .

تقدیر و تشکر

بسی شایسته است از استاد راهنمای فرهیخته و فرزانه جناب آقای **دکتر حسین آبادیان** که گلشن سرای علم و دانش را با راهنمایی های کار ساز، سازنده، دقیق و بصیرانه بارور ساختند تقدیر و تشکر نمایم و نیز از استاد مشاور گرامی جناب آقای **دکتر ذکرا الله محمدی** که با صبر و متانت و رهنمود های علمی خود اینجانب را مورد لطف و مرحمت خود قرار دادند کمال تشکر و سپاس را دارم.

در اینجا وظیفه خود می دانم که از مدیر گروه فرهیخته، تاریخ استاد گرامی جناب آقای **دکتر رحیمی** کمال تشکر را داشته باشم که با زحمات بی وقفه خود در این امر یاری رسان بودند، بدون تردید اگر همکاری ایشان نبود ارائه رساله اینجانب با مشکلات زیادی روبرو میشد.

در پایان از همه کسانی که به نوعی در انجام این رساله به بنده یاری رسانیده اند تشکر و قدردانی نمایم. و نیز از همسر مهربانم که با حمایت های همه جانه در محیطی مطلوب امکان نگارش این رساله را فراهم نمود کمال تشکر را دارم و از درگاه خداوند متعال برای همه عزیزان سلامت و دوام فیض و برکت مسئلت دارم.

چکیده

سید حسن مدرس یکی از فقها و مجتهدین و رجل سیاسی عصر قاجار و پهلوی است که هر دو فضای اجتماعی و سیاسی ایران آن عصر را به خوبی درک کرد و جزء آن دسته از روحانیون می باشد که به اوضاع جهان آگاهی داشت. از جمله شخصیتی است که زندگی سیاسی او اندیشه هایش را تحت تأثیر قرار داده و به نوعی آنها را محو نموده است. دلیل این امر نیز وقوع وقایع مهم در طی حیات سیاسی مدرس از یک طرف و عدم وجود یا در دسترس نبودن مکتوبات مدرس از سوی دیگر است. وقایع مهمی چون استبداد صغیر، جنگ جهانی اول، کودتای ۱۲۹۹، مسأله جمهوریت، سقوط قاجار و قدرت گیری رضاخان، از جمله آن وقایعی است که زندگی سیاسی وی را تحت تأثیر قرار داده است. البته مدرس نیز به نوعی در اکثر این وقایع، حضوری فعال و جدی داشت. نباید از این نکته غافل شد که درک زندگانی سیاسی مدرس بدون شناخت اندیشه های وی بسیار ناقص خواهد بود. هر کس در صحنه سیاست آنگونه عمل می کند که فکر می کند. این چهره روحانی در طول پنج دوره ی حضور خود در مجلس، گرایش های فردی، حزبی خود را در موضع گیری سیاسی خود در سیاست مطرح نساخت. با وجود اینکه شخصیتی سیاسی- مذهبی بود، اما در برخورد با رقبایش به صورت سیاسی عمل کرد. هیچ گاه از ابزار دین یا فقه برای خارج نمودن رقیب از میدان استفاده نکرد و حتی در برخورد با رضاشاه نیز همین روش را دنبال کرد. وی همواره جایگاه والایی برای نهاد مجلس به عنوان یکی از سه رکن نظام مشروطه قائل بود. و در این راستا سعی داشت صرفاً در جهت مصلحت جامعه و مردم عمل نماید.

واژگان کلیدی: مدرس، مجلس شورا، نمایندگان (وکلا)، مبارزه

فهرست

عنوان	صفحه
فصل اول: کلیات تحقیق	۱
مقدمه	۱
سوال‌های اصلی تحقیق	۴
فرضیه‌های اصلی تحقیق	۴
سوابق پژوهشی موضوع	۵
بیان روش و مراحل انجام کار تحقیق	۵
نتایج علمی قابل پیش‌بینی از تحقیق	۵
معرفی و نقد منابع و مآخذ	۶
فصل دوم: اندیشه‌های سیاسی مدرس	۹
جایگاه مدرس در میان روحانیون مبارز دوره قاجار	۱۰
اهمیت قانون در نگاه مدرس	۱۴
جایگاه مجلس شورای ملی و ویژگی نمایندگان آن	۱۹
دولت و مجلس و ارتباط آنها با یکدیگر	۲۲
نظر مدرس در باب برنامه‌های دولت	۲۸
توجه به نقش مجلس در قراردادها و امتیازات	۳۱
مدرس و لایحه قانون انتخابات	۳۳
مدرس و مبارزه با قرارداد ۱۹۱۹	۳۶

مدرس و کودتای ۱۲۹۹.....	۴۰
مخالفت با جمهوری رضاخانی.....	۴۵
سیاست خارجی و اندیشه‌ی توازن عدمی.....	۵۱
فصل سوم: اندیشه‌های فرهنگی - اجتماعی مدرس.....	۵۶
راهکارهای استفاده از علوم جدید.....	۵۷
تاسیس دارالترجمه.....	۵۹
تربیت معلم و نیروی متخصص باسواد در داخل.....	۶۲
اتحاد مدارس قدیم و جدید.....	۶۷
بازگرداندن ایرانیان مقیم خارج.....	۷۰
پیش‌گیری از ناهنجاری‌های اجتماعی.....	۷۲
مدرس و تجدد گرایی.....	۷۴
تالیفات و آثار قلمی مدرس.....	۷۷
مدرس و حوزه‌های علمیه.....	۸۲
نتیجه.....	۸۵
کتابنامه.....	۸۸
منابع.....	۸۸
تحقیقات.....	۹۰
مقالات.....	۹۴
روزنامه‌ها.....	۹۴

اسناد..... ۹۴

ضمائم و عکس‌ها..... ۹۶

فصل اول

کلیات تحقیق

کلیات تحقیق

مقدمه

در شرایط زمانی میان دوره قاجار و پهلوی شاهد رویکرد انزوا گرایانه روحانیون به سیاست و همچنین سیطره دو قدرت انگلیس و روسیه بر ایران و گرایش بسیاری از نخبگان سیاسی کشور به این دو قدرت هستیم.

در چنین فضایی بود که مدرس، قدم به صحنه سیاسی ایران گذاشت. اندیشه سیاسی مدرس در پاسخ به بحران‌های عصرش شکل گرفته بود، با دو مشکل و بحران اساسی مواجه بود. استبداد حکام محلی و پایتخت و دیگری، استعمار و دخالت قدرتهای خارجی که در عصر پهلوی اول، هر دو بحران به صورت شدیدتر ظهور یافت. مدرس این بحران‌ها و بی‌ثباتی‌ها را ناشی از حضور بیگانگان در ایران و تأثیرشان بر مراکز تصمیم‌گیری می‌داند، به هر حال در این دوره، بحران‌های متعددی وجود داشت که کسانی چون مدرس را به فکر چاره‌اندیشی برای این وضعیت انداخت. وی از آن دسته از افرادی بود، که علیه بحران‌های ایجاد شده در زمانه اش واکنش نشان داد.

مدرس با ارائه سیاست موازنه‌عدمی و منفی، رویکرد جدیدی را در میان نخبگان سیاسی ایران مطرح نمود، که نشانگر درک کامل وی از اوضاع سیاسی-اجتماعی ایران و جهان و جایگاه این رجل سیاسی در تاریخ معاصر ایران است.

ما در این پژوهش بر آن هستیم تا شیوه‌ی برخورد مدرس با مقوله سیاست و برخورد با رقبای سیاسی اش را بر اساس صورت مذاکرات مجلس بررسی کنیم. در پایان متذکر می‌گردیم، این رساله خالی از لغزش و اشتباه نخواهد بود، آنچه که از لغزش‌ها و اشتباهات در آن مشاهده می‌شود، بی‌تردید بر عهده نگارنده است.

این پژوهش مشتمل بر سه فصل می‌باشد. فصل اول در باب کلیات و طرح اصلی پژوهش است ؛ لذا تکیه این فصل مسئله محور کردن پژوهش حاضر بوده در پایان این فصل به نقد و بررسی منابعی که در تدوین و تنظیم این پژوهش استفاده شده نیز پرداخته شده است .

در فصل دوم به بررسی اندیشه‌های سیاسی مدرس پرداخته شده است که شامل دیدگاه‌های وی در باب، اهمیت قانون و جایگاه والای مجلس ، ارتباط دولت و مجلس با یک دیگر، نظر مدرس در باب برنامه‌های دولت، دیدگاه‌های مدرس در باب سیاست خارجی می‌باشد و همچنین به مخالفت مدرس با قرارداد ۱۹۱۹، کودتای ۱۲۹۹ و جمهوری رضاخانی پرداخته شده است.

فصل سوم نیز تحت عنوان اندیشه‌های فرهنگی- اجتماعی مدرس است. که در آن به راهکارهایی که مدرس در باب استفاده از علوم جدید داده پرداخته شده است. و نظرات مدرس، درباره تاسیس دارالترجمه اتحاد مدارس قدیم و جدید، بازگرداندن ایرانیان مقیم خارج و پیش‌گیری از ناهنجاری‌های اجتماعی، اندیشه تجدد گرایی ، آثار و تألیفات مدرس و همچنین در آخر دیدگاه مدرس در باب حوزه‌های علمیه آورده شده است.

سوال های تحقیق

- ۱- نحوه برخورد مدرس با مسائل مهم دوره مشروطه، از جمله مهمترین نهاد مشروطه یعنی مجلس و همچنین مواضعش در قبال قرار داد ۱۹۱۹ و وثوق الدوله عاقد قرار داد چه بود، دلیل و انگیزه های مدرس در برخورد با این مسئله چگونه بود؟
- ۲- مواضع سیاسی مدرس از کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ تا تغییر سلطنت در مقابل رضاخان سردار سپه چگونه بود و در مقابل جناح های سیاسی و مسائل روز مملکت چه زاویه دیدی داشت و برخوردش به چه صورت بود؟

فرضیه های تحقیق

- ۱- مجلس بعنوان یکی از مهمترین ارکان حکومت در نگاه مدرس در جایگاه بسیار والایی قرار داشت وی به دلایل سیاسی و به انگیزه مصالح ملی مملکت در این مسائل دخالت داشت و خواستار لغو قرارداد مزبور بود، دلیلی که وی برای مخالفت با این قرارداد داشت با انگیزه دیگران متفاوت بود. آنهایی که مخالف قرارداد بودند بیشتر مخالف با شخص وثوق الدوله بودند، که می خواستند حریف را از میدان خارج کنند.
- ۲- برخورد و موضع مدرس را همانند دوره اول باز هم، در حیطه ی دفاع از مصالح ملی و منافع عمومی مملکت می توان تلقی کرد هیچ گاه مخالفتش، منفعت و سود شخصی برایش در پی نداشت.

سوابق پژوهشی تحقیق:

در مورد شخصیت روحانی و زندگی مدرس آثار زیادی منتشر شده است. هر چند که هنوز جا برای پژوهش درباره زندگی وی نیز وجود دارد. از جمله کتاب مدرس قهرمان آزادی اثر حسین مکی. مدرس مجاهدی شکست ناپذیر، نویسنده عبدالعلی باقی، مدرس شهید نابغه ملی، نویسنده علی مدرس را می‌توان نام برد. بیشتر منابع یا در مقام تعریف و تمجید بر آمده‌اند یا از دید دینی و مذهبی به آن پرداخته‌اند. اما در مورد اندیشه و انگیزه‌ی سیاسی مدرس کمتر بحث شده و از آنجا که اکثر منابع موجود و منتشر شده تمام زوایای شخصیتی مدرس را روشن نساخته‌اند، حیات سیاسی مدرس حاوی حوادث مهم و سرنوشت‌سازی بود که شایسته است مورد تحقیق و بررسی قرار گیرد.

بیان روش و مراحل انجام کار تحقیق

روش پژوهش در این تحقیق، توصیفی - تحلیلی و با استفاده از شیوه‌ی کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از کتب و اسناد مرتبط، مراحل انجام کار بدین شرح می‌باشد:

شناسایی منابع و مآخذ

مطالعه‌ی کتب مرتبط با موضوع

فیش برداری و دسته‌بندی آن‌ها

تجزیه و تحلیل مطالب جمع‌آوری شده و نگارش آن

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

نتایج علمی قابل پیش بینی از تحقیق

مسائلی که از این پژوهش می‌توان نتیجه‌گیری نمود این است که مدرس در رویه‌ی سیاسی خود یک فرد معتدل، میانه‌رو و سیاستمدار به معنای دقیق کلمه بود و می‌تواند الگویی برای نسل سیاست‌مداران باشد و همچنین مدرس سیاست موازنه‌عدمی خود را بر اساس تعادل در اتخاذ خط‌مشی سیاسی در مقابل جهان سرمایه‌داری و سوسیالیسم عرضه نموده بود.

معرفی منابع:

از آنجایی که در پژوهش‌های تاریخی، جهت‌ارائه‌ی مطالب دقیق نیازمند استفاده از منابع مربوط به زمان وقوع رویدادها می‌باشیم در این پژوهش نیز از آن منابع بهره‌برده‌ام. بنابراین در این قسمت به معرفی تعدادی از منابع که در بررسی موضوع از آنها استفاده نموده‌ام می‌پردازم.

۱- مهمترین و عمده‌ترین منبع مورد استفاده در این پژوهش کتاب **مدرس در پنج دوره تقنینیه**

مجلس شورای ملی، اثر محمد ترکمان می‌باشد، استاد ترکمان اظهارات و نطق‌های مدرس را در طی پنج دوره حضور در مجلس شورای ملی گردآوری و تدوین نموده است. این کتاب شامل دو جلد می‌باشد. جلد اول آن شامل نطق‌های مدرس از مجلس دوم تا چهارم است. جلد دوم نطق‌ها و اظهارات مدرس در مجلس پنجم و ششم را شامل می‌شود. که از هر دو جلد این کتاب استفاده نموده‌ام.

۲- منبع دیگر **صورت مذاکرات مجلس شورای ملی** است که حاوی نطق‌ها و گفتگوهای

نمایندگان است. این مجموعه، مذاکرات و اظهار نظر نمایندگان هر دوره، درباره‌ی مسائل مختلف

و نحو قانون گذاری را نشان می دهد. برای یافتن و استفاده از نطق های مدرس از این مجموعه استفاده نمودم.

لازم به ذکر است به کوشش کتابخانه، موزه و مرکز اسناد کتابخانه مجلس این مجموعه به صورت لوح فشرده در آمده است که مورد استفاده پژوهش گران قرار می گیرد.

۳- تاریخ بیست ساله ایران، این کتاب نوشته حسین مکی است. کتاب ابتدا به صورت مقالاتی

بود که در روزنامه مهر ایران منتشر می شد. مقدمه تاریخ بیست ساله با عنوان زندگانی احمدشاه قاجار منتشر شده بود. این کتاب مشتمل بر ۸ جلد می باشد که جلد اول آن با عنوان کودتای ۱۲۹۹ شمسی نامگذاری شده است. در این تحقیق از جلدهای اول تا چهارم آن استفاده شده است. مکی سعی کرده است، اخبار وقایع را ارائه دهد. در این کتاب در مورد مدرس مطالبی را بیان کرده است و از آنجا که خود در جریان حوادث سیاسی بوده است می توان در اخباری که از وقایع ارائه می دهد، اطلاعات خوبی بدست آورد .

۴- کتاب مدرس قهرمان آزادی اثر حسین مکی شامل دو قسمت می باشد. قسمت اول به شرح احوال

مدرس و انتخاب وی به عنوان پنج مجتهد طراز اول در مجلس دوم و سوم و چهارم، رابطه مدرس و کابینه ها را مورد بررسی قرار می دهد و قسمت دوم این کتاب اوج فعالیت های سیاسی مدرس در مجلس و جریان رابطه مدرس با کابینه و زمام داری سردار سپه، مخالفت مدرس با تغییر سلطنت از قاجاریه به پهلوی، به سوء قصد به مدرس و کتاب با مطایبات مدرس به پایان می رسد.

۵- از منابع مهم دیگر این دوره، کتاب دو جلدی **تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران** است

که ملک الشعرای بهار، که خود از فعالان سیاسی و عضو مجالس چهارم و پنجم شورای ملی بوده است به نگارش در آورده است. پس از شهریور ۱۳۲۰ بهار مقالاتی با عنوان همین کتاب در روزنامه مهر ایران به چاپ رساند که مجموعه آنها را در اسفند ۱۳۲۰ تدوین و منتشر نمود.

مطالب جلد دوم این کتاب از آغاز رئیس الوزرائی رضا خان و واقعه جمهوری است، تا تصویب ماده واحده انقراض قاجاریه ادامه دارد. چون از این کتاب استقبال زیادی به عمل آمد ؛ بهار مجموعه مقالات دیگری درباره وقایع کودتای سوم اسفند تا رئیس الوزرائی رضا خان به چاپ رساند و سپس به صورت کتابی به عنوان جلد اول در سال ۱۳۲۳ تدوین کرد.

۶- بخش دیگری از منابع مورد استفاده خاطرات می باشد. **قهرمان میرزا عین السلطنه** نیز خاطرات مفصل خود را به نگارش در آورده است که به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار به چاپ رسیده است.

جلد هشتم خاطرات مربوط به دوران کودتا تا جمهوری است و جلد نهم وقایع جمهوری تا تاسیس سلسله پهلوی را در بر می گیرد. عین السلطنه حوادث روز را دنبال می کرده است. مطبوعات را مطالعه و از مراسم و تجمعات سیاسی و مذهبی خبر می گرفته است و خود در مساجد پای منبر و عاظ و علما می نشسته است. به همین دلیل خاطرات او پر است از اطلاعات با ارزشی که او با جزئیات ذکر کرده است .

فصل دوم

اندیشه های سیاسی مدرس

فصل دوم: اندیشه‌های سیاسی مدرس

جایگاه مدرس در میان روحانیون مبارز دوره قاجار:

سید حسن مدرس فرزند سید اسماعیل در سال ۱۲۸۷ هـ.ق در روستای سرابه کچو از توابع اردستان متولد شد. وی تحصیلات مقدماتی علوم دینی را نزد پدر و سپس در حوزه علمیه قمشه آموخت.^۱ سپس در ۱۶ سالگی به حوزه علمیه اصفهان رفت. و مدت ۱۳ سال نیز در این شهر مشغول تحصیل گردید. در اصفهان از محضر استادان گران قدری چون جهانگیر خان قشقایی و آخوند ملا محمد کاشانی استفاده نمود.^۲

در سال ۱۳۱۰ هـ.ق که در جریان حوادث واقعه دخانیه بود، عازم عتبات گردید. در آغاز از محضر، مراجع تقلید بزرگ آن زمان، آیات عظام یزدی و آخوند خراسانی بهره فراوان برد. اواخر دوره حضورش در عتبات، مصادف با جنبش مشروطه خواهی در ایران گردید. در جریان شکل گیری نهضت، مدرس از هواداران مشروطه شد و در کنار آیات عظام خراسانی و مازندرانی از نهضت داخل ایران حمایت نمود.

مدرس پس از بازگشت از عتبات در شهر اصفهان سکونت گزید. با اوج گیری فعالیت های مشروطه خواهی و پیروزی آن، به عضویت انجمن ملی اصفهان درآمد و فعالیت های سیاسی خود را در این شهر به نفع مشروطه

^۱ - روزنامه اطلاعات، شماره ۳۴۶، سال دوم، ۸ آبان ۱۳۰۶ ش (جمادی الاول ۱۳۴۶ ه ق)، عقیقی بخشایشی، عبدالکریم،

یکصد سال مبارزه روحانیت مترقی، قم، نوید، ۱۳۵۸ ص ۱۳۴.

^۲ - عاقلی، باقر، شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، ج ۳، تهران، گفتار، چ ۱، ۱۳۸۰، ص ۱۷۲.

ادامه داد. وی از عناصر فعال مشروطه خواه اصفهان شد که در کنار حاج آقا نورالله اصفهانی خدمات زیادی به نهضت مشروطه انجام داد.^۱

در زمان استبداد صغیر نیز اصفهان مرکز جنبش مشروطه خواهی در ایران بود و علمای اصفهان از جمله مدرس، نقش مهمی در پاسداری از دستاورد های مشروطه داشتند، به طوری که در ۱۵ ذی‌قعدة ۱۳۲۵ ه.ق. مدرس و ۱۴ تن از علمای شهر اصفهان تلگرافی به بوشهر ارسال نمود و مخالفت با مجلس شورای ملی را در حکم محاربه با امام زمان قلمداد کردند.^۲

بعد از فتح تهران و افتتاح مجلس دوم، بر اساس ماده واحده انضمامی مبنی بر نظارت پنج تن از علمای طراز اول هر عصر بر مصوبات مجلس، مدرس از سوی علمای نجف به عنوان طراز اول به مجلس معرفی گردید. مدرس در مجلس به قید قرعه انتخاب و در اواسط دوره دوم، در مجلس حضور یافت.^۳

با ورود مدرس به تهران، دوره جدیدی از زندگی سیاسی وی آغاز گردید. گرچه در آغاز بعنوان نماینده فقهای شیعه در مجلس شورای ملی برگزیده و راهی مجلس شد. اما در ادامه راه خود منتخب ملت شد و از دوره سوم مجلس شورای ملی بعنوان نماینده تهران، در مجلس حضور یافت و به عنوان یکی از نیروهای فعال سیاسی در وقایع عصر خود نقش آفرینی نمود.^۴

وی در دوره پر آشوب اواخر دوره مشروطیت و دوره انتقال قدرت از قاجاریه به پهلوی فعالیت های وسیع خود را در جامعه و در جهت مبارزه با استبداد داخلی و استعمار شروع کرد^۵، بنابراین برای شفاف تر

^۱ - مدرس، ج ۱، بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۶۶، صص ۲۳-۲۷، گلبن، محمد، مدرس در تاریخ و تصویر، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چ دوم، ۱۳۷۹، صص ۳۰-۲۹.

^۲ - ترکمان، محمد، مدرس در پنج دوره تقنینیه مجلس شورای ملی، ج ۱، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۷، ص ۱۶.

^۳ - مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، شهید آیت الله سید حسن مدرس به روایت اسناد، تهران، ۱۳۷۸، ص ۵.

^۴ - مدرسی، علی، مدرس شهید نابغه ملی ایران، اصفهان، بنیاد فرهنگی و انتشاراتی بدر، ۱۳۵۷، ص ۴۹.

^۵ - ملک محمدی، حمید رضا، مدرس و سیاست گذاری عمومی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۳، چ دوم، ص ۲۱.